

СИНТАКТИК СЕМАНТИКА ВА МАТН ШАКЛЛАНИШИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

*Турниязов Неъмат Қаюмович,
СамДЧТИ профессори*

Таянч сўз ва бирикмалар: синтактик семантика, трансформация, дистрибутив таҳлил, локутив акт, иллокутив акт, перлокутив акт, предикат, аргумент, пропозиция, макропропозиция, ҳукм, мураккаб ҳукм.

Дастлаб шуни таъкидла-моқчимизки, кўп йиллар давомида тилшунослик структурализм ғоялари таъсирида тараккий этди. Структурализм, албатта, фанимизда кўпгина муаммоларни ижобий ҳал этишга катта ҳисса қўшди. Буни инкор этиб бўлмайди. Лекин шу билан бирга, айтиш лозимки, синтактик структураларнинг ва умуман, тилнинг семантик жиҳатларини ўрганиш назардан четда қолиб кетди. Буни ҳатто структурализм оқимининг йирик намояндаларидан бири Наум Хомский ҳам тан олиб, трансформацион назарияни семантика тушунчасидан ҳоли тарзда қўллаб бўлмаслигини эслатиб ўтган эди [1.416-422].

Дарҳақиқат, трансформация деганда, муайян синтактик структуранинг ўзи асосланаётган структурадан мазмуний жиҳатдан фарқ қилмаслиги ҳақидаги тушунчани англамоқ лозимлиги тадқиқотлар кун тартибига киритилди. Фақат трансформацияда эмас, ҳатто дистрибутив таҳлилда ҳам семантика муҳим аҳамият касб этади, деб ўйлаймиз. Бунинг далилини фонетик дистрибуцияда ҳам, лексик дистрибуцияда ҳам кузата оламиз. Масалан, муайян фонемаларнинг бир дистрибуцияда келиши биринчи навбатда маъно билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ўринларини алмаштириш қийин, зотан, фонемаларнинг синтагматик боғланиши стихияли равишда рўй бермайди.

Лексик бирликлар дистрибуциясида ҳам бундай ҳолатни кузата оламиз. Мисол тариқасида **дўст**, **душман** ва **садоқат** сўзларини олайлик. Бунда **дўст** ва **садоқат** сўзлари бир дистрибуцияда кела олиши

изоҳ талаб қилмайди. Бироқ садоқатли душман деб бўлмайди.

Назаримизда, эслатиб ўтилгани каби омиллар ҳисобга олингани боис, ўтган асрнинг 60-йилларига келиб, тилшуносликка доир ишларда **семантика** тушунчасига жиддий аҳамият берила бошлади [2.5]. Н.Д.Артюнова бу даврни семантикага ҳужум қилиниши (штурм) даври деб атаганида ҳақли эди [3.6].

Бугунги кунда синтактик семантика масаласи ҳам тадқиқотлар кун тартибига қўйила бошлади. Бироқ синтактик семантикани автоном ҳолатда яшайди деб тушунмаслик лозим, зотан, у лексик семантика билан ва ҳатто фонетик қоидалар билан узвий боғланган ҳолда воқеланади. Фикр далилини гапнинг ёхуд матннинг пропозитив структурасида кўришимиз мумкин.

Ҳар бир пропозитив структура муайян предикатга таяниши табиийдир. Предикат туб структурани тақозо этади. Туб структура эса, ўз навбатида, семантик ёхуд тафаккур структураси демакдир. Предикатнинг ўз аргументлари билан муносабати ана шу семантик ҳолатга таянган ҳолда пропозитив структурани ташкил қилади. Матн мақомидаги мураккаб синтактик қурилмаларда эса бирдан ортиқ пропозитив структуралар муносабатидан вужудга келган макропропозитив структурани кўрамиз. Айни пайтда ҳам предикатларнинг аргументлар билан муносабатидан семантик инвариантлар ҳосил бўлади. Бу ўринда, албатта, прагматиканинг локутив акти ҳам фаол иштирок этади. Мазкур акт фонетик қоидалар доирасида фаоллик

кўрсатади. Ана шулар асосида синтактик семантика ҳодисаси шакллана бошлайди.

Синтактик семантика дастлабки тавсифини нутқ бирлиги – гапнинг грамматик мазмуни доирасида топган эди. Аммо бугунги кунда унинг худудий мавқеи кенгайиб, синтаксиснинг юқори поғонаси – матнни ҳам тўлиқ қамраб олганини кўрамиз. Буни биринчи галда гапдан катта birlikларда кузатишимиз мумкин.

Шуни ҳам айтиш керакки, синтактик семантика гапнинг ёки матннинг мазмуний салмоғини ўрганмайди. Матннинг мазмуний салмоғини, агар у бадиий асар матни бўлса, адабиётшунослик, агар юридик, публицистик, ўқув ва ҳ. к. соҳаларга тегишли матнлар бўлса, шу соҳаларнинг ўзлари ўрганиб, таҳлил қиладилар. Синтактик семантикада эса матннинг тўлиқлиги, матнтий бутунлиги каби масалалар талқини тадқиқотлар кун тартибиде бўлади.

Синтактик семантика масаласи моҳиятан муайян гапнинг ёхуд матннинг шаклланиши билан боғлиқ бўлган воқелик ҳақидаги инсон тафаккури доирасида вокеланувчи умумий мазмуний структурани тақозо этади ва ушбу семантик таҳлил кўпроқ гапни ва гапдан катта бўлган birlikларни, аниқроғи, мураккаб синтактик қурилма колипидаги микроматнларни назарда тутаети. Бирок бугунги кунда матн лингвистикаси бобида эришилган ютуқларимиз каттарок нутқ материалнинг, яъни макроматнларнинг ҳам синтактик семантикасини ўрганиш имкониятини бермоқда [4.52].

Микроматннинг, лозим бўлганда макроматннинг синтактик семантикасини ўрганиш предметининг кенгайиши айна пайтда синтаксиснинг текширув объекти нафақат сўз бирикмаси ва гап, балки матн ҳам эканлиги билан бевосита алоқадордир. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, синтаксиснинг текширув объекти юқори поғонаси гап эмас, балки матндир. Бунинг боиси шундаки, тугал фикр ифодаси, анъанага кўра, гап сатҳида ўз аксини топади деган ғояни нисбий тушунмоқ

лозим кўринади. Чунки тугал фикр ифодаси баъзан иккки ёки ундан ортиқ мураккаб синтактик қурилмалар биргаликда олинганда кузатилади.

Тугал фикр ифодаси дейилганда, албатта, фикрнинг мантикий жиҳатдан бутунлигини тушунамиз. Бундай вазият анча мураккаб бўлиб, уни баъзан бир сўзли гапларда ҳам, баъзан эса мураккаб синтактик қурилма, абзац каби синтактик birlikларда ҳам кузатамиз. Бирок бу масала моҳиятнинг асосини ташкил этмайди. Зотан, аксарият ҳолларда фикр (тафаккур) тараққиёти ёлғиз олинган бир ҳукм доирасида ниҳоясига ета олмайди. Бунинг учун бир-бирлари билан боғлиқ ҳолда келувчи бир неча ҳукмларга мурожаат этишга тўғри келаети.

Равшанки, жумла таркибида келувчи ҳар бир сўз мантикий бутунлик шаклланиши учун хизмат қилади [5.92]. Бу орқали эса ҳукм вужудга келаети. Шуни ҳам айтиш лозимки, айна пайтда биз **ҳукм** тушунчасидан фойдаланар эканмиз, уни одатда ўрганилиб келинаётган мантикий ҳукмдан фарқламоғимиз даркор. Зотан, мантиқда ҳукмлар алоҳида олингани ҳолда ўрганилади. Тилда эса биз бирдан ортиқ ҳукмлар ҳақида фикр юритишимиз, уларни қиёслаб ўрганишимиз мумкин. Масалан, мураккаб синтактик қурилмалар таркибида ҳукмлар сони бирдан ортиқ бўлиши табиийдир. Демак, ҳукмлар муносабатидан матн шаклланади. Бу хусусда мулоҳаза юритганида Л.П.Доблаев қуйидагиларни таъкидлаган эди: “Агар муайян матннинг бир бўлаги бўлган гап ҳукм ифодасини берадиган бўлса, матнни, у бир неча гаплардан ташкил топгани боис, мураккаб ҳукм деб билишимиз учун, бизнингча, тўлиқ асосимиз бор” [6.14].

Л.П.Доблаев бу ўринда мураккаб ҳукмни “матн ҳукми” деб атаётди. Дарҳақиқат, матн тузилишига кўра мураккаб бўлгани учун айна пайтда ҳукм ҳам шу ном билан аталади. Бу хусусда айтилган Г.Я.Солганикнинг фикри ҳам Л.П.Доблаевнинг фикрига тўлиқ мос келаети [7.26]. Бундай мулоҳазани Р.Е.Лонгакр, ван Дейк каби таниқли олимлар тадқиқот ишларида ҳам

кузатамиз. Бу эса, ўз навбатида, матн синтактик семантикасини ўрганиш учун имкон яратмоқда.

Анъанага кўра, мантикий ҳукмнинг субъект ва предикат муносабатидан ташкил топишини ўрганиб келмоқдамиз. Бироқ матн ҳақида сўз юритганимизда мазкур тушунчадан фойдаланмаймиз. Чунки матн устпредикатив ҳодиса бўлгани боис, мураккаб ҳукм ифодасини берувчи объект ҳамдир. Содда гапларда ифодаланувчи ҳукмда, асосан, предикат англатадиган мантикий салмоқ ўрганилади. Шу боис матннинг синтактик семантикасини ўрганганимизда асосий эътибор матн компонентларининг предикатлари ўртасидаги муносабатга эътибор қаратамиз. Чунки матннинг умумий семантик салмоғи ана шу нарса билан боғлиқ бўлади.

Ҳозирги замон мантикий тадқиқотларда фақат муайян бир гап ҳукми орқали эмас, балки бир неча ҳукмлар орқали фикрнинг тўғри ёки нотўғрилигини далиллаш ҳақида сўз юритилмоқда ва мазкур усул мантиқда далиллаш усули деб аталмоқда. Бироқ бу усулдан тилшунослиқда фойдаланиш ҳали ўз мукамаллигини топганича йўқ. Бу соҳада ҳам тадқиқот ишлари олиб бориш лозим кўринади.

Мантиқда, хусусан, математик мантиқда мураккаб синтактик қурилмалар таҳлилида асосий эътибор қурилма таркибидаги жумлалар муносабатини ўрганишга қаратилмоқда. Бу жараёнда **конъюнкция** (мантиқда **ва** боғловчисини ифодаловчи термин), **дизъюнкция** (мантиқда **ёки** боғловчисини ифодаловчи термин), **импликация** (мантиқда **агар... бўлса** кўринишдаги боғланишни ифодаловчи термин) ҳодисалари эътибор марказида бўлмоқда. Аммо матннинг умумий маъноси талқинига жиддий эътибор қаратилмаяпти, математик мантиқда, бошқача айтганда, матн таҳлилида фақат мантиқ эҳтиёжларини кондириш назарда тутилмоқда, холос.

Тўғри, матн семантикасини тадқиқ қилишда мантикий қоидалар қўлланиши мумкин. Мазкур қоидалар, айниқса,

матннинг семантик жиҳатдан яхлитлигини ўрганишда восита бўла олади. Семантик яхлитлик тушунчаси, албатта, муҳим аҳамият касб этади, зеро, маънода ғализлик бўлса, турли хил чалкашликлар содир бўлиши мумкин. Ш.Сафаров таъкидлаганидек: “Маънога мурожаат қилмасдан туриб, нарса-ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни, уларни гуруҳлаштирувчи ва умумлаштирувчи белгиларни ажратиш мумкин эмас” [8.217].

Матн (айни пайтда мураккаб синтактик қурилма назарда тутилмоқда) структурасининг семантик салмоғини тадқиқ этишда коммуникатив (мулоқот) назария ҳам муҳим роль ўйнайди. Бунинг асосий боиси шундаки, матн нафақат мураккаб ҳукми, балки яхлит ҳолдаги коммуникатив вазифани ҳам тақозо этади. Айна пайтда матннинг коммуникатив вазифаси сўзловчи томонидан кўзланган мақсад билан узвий боғланади. Бошқача айтганда, сўзловчи томонидан амалга оширилаётган иллокутив акт матннинг семантик вазни билан узвий боғлиқдир.

Матннинг коммуникатив таҳлили, мантикий-семантик таҳлилдан фарқли равишда, бирйўла бир неча микро-, ҳатто макроматнларни қамраб ола олади. Коммуникатив таҳлил, асосан, матннинг бажараётган вазифасига таянади. Бунинг далилини хабар ифодасини беришга хосланган газета материалларида кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, техник тавсиялар, анкеталар ҳам бунга мисол бўла олади. Уларнинг барчаси муайян бир вазифа бажарилишини назарда тутади.

Айтиш лозимки, матннинг коммуникатив вазифаларига кўра турлари синтактик семантика нуқтаи назаридан ҳам ўрганилгани йўқ. Бунинг учун қуйидаги коммуникатив мақсадларни когнитив-прагматик йўналишда, хусусан, иллокутив, перлокутив актлар талқини доирасида тадқиқот ишлари олиб бориш лозим кўринади: 1. Хабар ифодасини бермоқ. 2. Тавсифламоқ. 3. Яқунламоқ, тушунтириб бермоқ. 4. Далилламоқ. 5. Изоҳламоқ. 6.

Сўрамоқ, буйруқ бермоқ, илтимос қилмоқ.
7. Чақирмоқ, таклиф қилмоқ.

Синтактик семантика ана шу коммуникация турлари билан бевосита муносабда бўлади. Аммо мазкур масала талқини ҳам ҳали том маънода бошланган эмас. Остиннинг перформатив акт ҳақида берган маълумоти эса бу масала талқинининг дебачаси бўлиши мумкин. Перформатив акт деганда, олим муайян (аниқ) ҳаракатга асосланган хабар ифодасини назарда тутади [5.92-101].

Кўринадики, синтактик семантика ҳодисаси айна пайтда ўз тараққиётининг дастлабки босқичидадир. Шу боис, мазкур масала бобида айтилаётган олимлар фикрлари ҳам муштарак эмас. А.Нурмонов бу ҳақда қуйидагиларни тўғри таъкидлайди. “ Ҳозирги кунда семантика деярли ҳамма тилшунослар томонидан эътироф этилса ҳам, аммо синтактик семантика мақоми масаласида бир хиллик йўқ” [10.27], бу эса тилшуносларимизни янада жиддийроқ изланишга даъват этади.

Адабиётлар:

1. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике, вып.2. – М., 1962.
2. Гринева Н.Н. Основы семантики синтаксиса. – Санкт-Петербург, 2009.
3. Артюнова Н.Д. Предложение и его смысл. (Логическо-семантические проблемы). – М., 1976.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.
5. Austin J.L. How to do things words. – Oxford: Clardon Press, 1962.
6. Добраев Л.П. Логика – психологический анализ текста. – Саратов, 1969.
7. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973.
8. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент, 2013.
9. Нурмонов А. Гапнинг мазмуний тузилиши ҳақида // Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент, 1992.

Турниязов Н. Некоторые соображения о синтаксической семантике и деривации текста. В статье рассматривается вопрос о синтаксической семантике, что непосредственно связано с деривацией текста. Однако мнения лингвистов о синтаксической семантике расходятся. Автор настоящей статьи считает целесообразным изучение синтаксической семантики текста в рамках когнитивно-прагматической теории.

Turniyazov N. Some issues on syntactic and text derivation. The article is devoted to the issue of syntactic semantics, which is directly related to the derivation of a text. However, the opinions linguists on the syntactic semantics diverge. The author of this article considers it is appropriate to investigate the syntactic semantics of a text within the framework of cognitive-pragmatic theory.